

‘मीठा मीठा नेपाली गीत’ : हाजीरमान राई

आज जति पनि लहरी र सवाईहरू प्रकाशनमा आएर तिनीहरूले परिचय कायम गरिराखेका छन्, तिनीहरूको शृङ्खलादेखि छुट्टै भई देखा पर्छन् हाजीरमान राईको ‘मीठा मीठा नेपाली गीत’। यसका रचयिता यस पुस्तकको ‘आभाष’-मा लेख्छन् -

“श्री श्री गैरह गोर्खाली महाशयहरू कन थाहा छ हाम्रा प्रसिद्ध गोर्खालीहरूमा साल साल नया नया रागका गीतहरू निकलंद छन। तर अफसोस नयाका खोजी हुंदै पुरानाहरू चइं बिसिईंदै जाइंद छ। सो पुरानाहरूको सम्भना राखीनुंलाइ ऐलेको घरी दस रकमको गीतहरू संग्रह गर्त्येको छु....”

फेरि केही तल लेख्छन् -

“हाम्रा गोर्खाली भाइहरूले यस्तै अरु अरु क्ये क्ये बनाये कत्ति आफनु देशको उन्नति अनि सर्व जातको आखा उघारीने र मन सनतोसी भै जाति हुने थियो जस्तै अन्यदेशीहरूका रकम रकमका थोक बनायेका छन। ईश्वरको दयाले येसमां अरु पनि थपन थापन गर्दैलैजाला भन्ने मनसूबा छ। इति!!”

हाजीरमान राईको उक्त भनाइबाट बुझिन्छ, तिनताक धेरै नयाँ नयाँ गीतहरू समय समयमा रचिने गरिन्थे तत्कालीन चर्चित व्यक्तिहरूबाट। तर लिखित रूपमा सञ्चय गर्ने व्यवस्था नहुँदा जति नयाँ नयाँ गीतहरू रचिँदै गए उति नै ती पुराना गीतहरू बिसिँएर जाने गरियो। यी कुराहरूको बोध गरेर हाजीरमान राईले आफूले सुनेका र जानेका गीतहरूको सङ्ग्रह गरी यसरी यो पुस्तक प्रकाशनमा ल्याएका हुन्। उनको उक्त भनाइको भित्री आशय हो, जसरी अन्य भारतीयहरूले विभिन्न थरीका रचना-कृतिहरू प्रस्तुत गर्ने गरेका छन् उसरी नै गोर्खाली दाजुभाइहरूले पनि यस्तै केही न केही गर्दै लगिदिए आफ्नो देश अनि आफ्नो जातिभिन्न पर्ने सबै जातका मानिसहरूको आँखा उघिने थियो र यो अभिवृद्धिले सन्तुष्टि दिने थियो।

‘मीठा मीठा नेपाली गीत’-को दोस्रो संस्करणमा भूमिकाको रूपमा लेखिएको उनको कथन हो यो। प्रथम संस्करणमा यो कथन थियो वा थिएन भन्न सकिएन। उनले लेखेर छोडिराखेको उनको जन्मसम्बन्धीको परिचयलाई पहिले एकपटक नियालौं -

जन्म मैना सम्बत् लेखछु पुरा मेरा।

दारजिलींग बजार मन्दिर निर मेरा डेरा।।

सम्बत सन उन्नाइस सये चालीस साल।

श्लोक सवाई कथने अभो अरुको पाल।।

(नारी उपदेशार सवाई)

उक्त भनाइबाट थाहा लाग्छ, उनको जन्म सम्वत् १९४० अर्थात् सन् १८८३ मा भएको थियो। यस हिसाबले हेर्दा देखिन्छ, सन् १९०० तिर उनको 'मीठा मीठा नेपाली गीत' प्रथमपटक प्रकाशनमा आउँदा उनको उमेर मात्र १७ वर्षको थियो। यतिको कलिलो उमेरमा नै यिनमा यतिको जागरूकता आइसकेको थियो कि आफ्नो त्यो समाजमा जति नयाँ नयाँ गीतहरू निस्कँदै गए उति नै पुराना गीतहरू बिर्सिँदै गएको उनले देख्न थाले। तब सचेत भई ती पुराना गीतहरू बिलाएर नजाऊन् भन्नाखातिर उनी त्यस्ता पुराना गीतहरू सङ्कलन गरेर प्रकाशित गर्ने-विचारतर्फ लागे। तर भारतीय नेपालीहरूको यो उत्थान कालमा त्यो भर्खरको ठिटोले त्यसरी आफ्नो जातिलाई जगाउने जुन प्रयास गरेको देखिन्छ, त्यसलाई हेरेर भन्नैपर्छ-उनी एक खूबै सचेत व्यक्ति थिए त्यस समयका। समय र परिस्थिति प्रतिकूल थियो सर्वत्र नै तिनताक नेपालीहरूको निम्ति। झन् दार्जीलिङमा नै जन्मेर हुर्के-बढेका हाजीरमान राई जस्ता साधारण व्यक्तिहरूको निम्ति सामान्य अक्षर-ज्ञान सिवाय अन्य शिक्षा लिने अवसर नै कहाँ थियो र त्यो समयमा। त्यसैले उनमा कमि थियो शिक्षाको। तर पनि यतिकै कलिलो उमेरमा नै उनमा आफ्नो जातित्वप्रति र भाषाप्रति ठूलो श्रद्धा थियो। विकासको क्रम जोडिराख्न चाहन्थे उनी। हो, भाषिक ज्ञान उस्तो थिएन उनमा नेपाली भाषाको भरपर्दो स्वरूप भर्खरै निर्माण हुन लागिरहेको त्यो समयमा। तर उत्साह थियो उनमा आफ्नो भाषा र संस्कृतिको जगेरा गरिराख्नुको। श्रीमती लक्ष्मीदेवी सुन्दास लेखिन्छ, "अरू अरू समाजमा धेरै भइरहेको र आफ्नो समाजमा केही हुन नसकेको देखेर पिरोलिने औ त्यसको पीर र रन्कामा आफ्नो समाजलाई केही दिऊँ भन्ने हाजीरमान राई नेपाली समाज र साहित्यका ठूला सेवक देखिन्छन्।" ५८

यतिको उमेरमा नै विभिन्न भाकाका गीतहरू सङ्ग्रह गर्दै अनि तिनै भाका अनुसारका गीतहरू आफूले पनि लेखेर थप्दै यो पुस्तकलाई प्रकाशनमा ल्याएर तिनताक हाजीरमान राईले आफूलाई यति चर्चित व्यक्ति बनाइसकेका थिए कि यस किसिमको गीत त्यस बेला कसैले गाएको सुनिए त्यसलाई 'हाजीरमाने गीत' भन्ने चलन बसिसकेको थियो।

निम्न श्लोक पढ्दा थाहा लाग्छ, हाजीरमान राई यतिको सानो उमेरमा पनि आफ्नो परिचय दिइराख्न कति सचेत थिए। कति गीतहरू बटुल्दै, कति आफैले लेखेर दिँदै अनि ठाउँ ठाउँमा आफ्नै परिचय पनि दिँदैगरेकोबाट यो पनि बुझिन्छ, यिनले त्यस बेला देखा परेका सवाईहरू निकै नै हेरेका र पढेका थिए।

आजु र मैले भातै र खाये, कासे र थालैमा।
जन्म र मंगसिर उन्नाइस सहे, चालिस सालैमा॥
दार्जिलीङ्ग सहर अनौठे रहर, काम गर्नु बिचारी।
दारिमको बिया पत्ता लाइ दिया, पुराना कचरी॥

(मीठा मीठा नेपाली गीत - पृष्ठ १६)

यसरी नै -

घोडै र जेनलाई मकहिदाना, मेमैलाइ दसतानि।
जन्मै र मेरो दार्जिलीङ्ग बजार, गावै ता बास्पानि॥
नामै र मेरो हाजीरमान, जातैको साम्पांग राई।
चौदह जना घरैको जहान, जन्मेको छवै भाई॥

(मीठा मीठा नेपाली गीत – पृष्ठ २०)

उक्त भनाइबाट थाहा लाग्छ, उनी दार्जीलिङ्ग बजारमा नै जन्मेका थिए अनि बासपानी नामक स्थानका निवासी थिए। दार्जीलिङ्ग बजारमुन्तिर गोलघरछेउ जहाँ हालमा पुलिस होम-गार्ड अफिस साथै सप्लाई अफिस चलिरहेछन् उनी त्यहीं बस्ने गर्थे। दार्जीलिङ्गमा प्रथम कचहरी यहीं नै खोलिएको थियो। हालको कचहरी भएको ठाउँमा पछि काठको भवन तयार गरी त्यस कचहरीलाई त्यहाँ सारेर ल्याइएपछि त्यो कचहरी बसेको पुरानो ठाउँलाई 'पुरानो कचहरी' भन्ने गरियो।^{५९}

यिनको यस गीत-सङ्ग्रहको पुस्तक 'गोर्खा प्रेस'-मा छापिएको थियो। यस प्रेसका मालिक गंगाप्रसाद प्रधान थिए। उनले 'गोर्खे खबर् कागत्' यहींबाट नै छापेर निकाल्ने गर्थे।

हाजीरमान राई लेख्छन्, 'पुरानाहरूको संझना राखीनुंलाइ ऐलेको घरी दस रकमको गीतहरू संग्रह गस्येको छु' जस्तै-

'राणीहरूमालमां
होइन रेशम
चट्ट चरण माइला नाराण
सिमल बारूलै
सिपाइको जुनि पलक भरि छैन
सजनि
सोधन सबैलाइ
दिलजान
बिउटिफूल
कमट्टु माइ होम

"गोटै पिच्छे रागका सोधनुत्तर गरि बीस बीस वटा गीत छन् यि गीतहरू घरमां गाये पनि हुंछ। जुवारी गाये पनि हुंछ। यि गीतका राग मीठा मीठा, कुरा चाखीला छन्।...."

यसरी सङ्ग्रहमा दशवटा बेग्ला बेग्लै भाकाका गीतहरू छन् अनि प्रत्येक भाकाका शीर्षक दिँदै पुस्तकको बाँया पातामा 'सोधनि' (प्रश्न)-का दशवटा गीतहरू र दाँया पातामा 'उत्तर'-का दशवटा गीतहरू राखिएका छन्। प्रत्येक भाकाका जम्मा बीसवटा गीतहरू छन्। यस्ता विविध रागका गीतहरू पृष्ठ २८ सम्म दिइएपछि पृष्ठ २९ देखि 'राग दिलजान - DILAJAN' - मा ३४ वटा र

सम्भावना (३) तत्कालीन परिस्थितिमा अंग्रेजी जात्रेको बोलबाला रहेको र अरुलाई यस प्रकारको गीतबाट चमत्कृत गराउने भित्री उद्देश्य।” ६०

हाजीरमान राई भन्छन्, “यि गीतहरू घरमा गाये पनि हुन्छ। जुवारी गाये पनि हुन्छ। यि गीतका राग मीठा मीठा, कुरा चाखीला छन्।” तर उनको चाहना अधिकरूपमा जुहारीप्रति नै छ कारण जुवारीमा गीतको भाकामा एउटा दलले प्रश्न र अर्को दलले उत्तर दिने परिपाटीलाई नै ध्यानमा राखेर उनले यी गीतहरू प्रस्तुत गरेका पाइन्छन्।

जुहारी ढाँचामा लेखिएका यी गीतहरू असारे गीतको लयमा लेखिएको देखिन्छ। असारे गीत एक श्रमगीत हो। यस्ता गीतहरू साधारणतः झ्याउरे लयमा नै आधारित हुन्छन्। जस्तै –

तीनै र सहर नेपालै ज्यान्मा सुनको गजुर
रातै र पस्यो झ्याउँकिरी बास्यो बिदा द्यौ हजुर।
हास्य-व्यङ्ग्यको रूपमा असारे गीतको एक अंश-
कालै र गुन्यु कालै र चोलो चुलै र पोत्नेलाई
खाइलाग्दो जवान घरैमा थिए के हेछ्यौं जोत्नेलाई।

(सुवेदी २०३९)

अथवा –

हातका मैला सुनका थैला के गर्नु धनले।
साग र सिस्नु खाएको बेस आनन्दी मनले॥
'मीठा मीठा नेपाली गीत'—मा पनि—
आजु र मैले भातै र खायेँ जेन सालु पातैमा।
नजरले देख्यो दिलमाया बस्यो, अरकाको जातैमा॥
पानी र पस्यो रिमि र झिमि, घुमैले तरकाउंला।
हामिलाइ छोडि विदेशौ जवला मायाले फरकाउंला॥

(सुब्बा होमनाथ केदारनाथद्वारा प्रकाशित 'भोटेको लड़ाइको सवाई'-बाट)

मनीपुर्का लड़ाजिको सवाई

यसका रचयिता लेन्स नायक तुलचन आले सन् १८९१-९३ मा मणिपूरका राजा र ईष्ट इण्डिया कम्पनीको माझमा भएको लड़ाईमा ईष्ट इण्डिया कम्पनीको अधीनमा रहेको ४३/४४ गोर्खा पल्टनको सिपाही भएर लड़ेको बुझिन्छ र यसै लड़ाईमा देखेका, भएका र भोगेका घटना र अनुभवहरू प्रकट गर्दै यिनले सन् १८९३ तिर ३२ श्लोकको यस 'मनीपुर्का लड़ाजिको सवाई' रचेका छन्। आसाम क्षेत्रबाट लेखिएको प्रथम कृति यही नै देखिन्छ।

लेख्छन् -

- तर पण्डित विश्वराज हरिहर शर्माद्वारा सन् १९१७-मा प्रकाशित 'भोटेको लड़ाजीको सवाई'-मा उक्त पदहरू यस्ता छन्-
- रनसिङः पहल्मान् लछिमन् कर्नेल्को।
सम्झीहुन्थ्यो धन्य हौंमि दुइलाइ यस्तो भयेको।
शनिश्चर वार देखि चेपु आयोको।
म पनि आयेको सिपाहि पनि तरेको॥२९॥
भोटेको त निहुँ मात्र जिउ हिउँले लीने।
एक्सराबर्काले कसोगरी ज्यूने॥

भारदार जति लाइ जम्मा गरीलीयो।
भारदार जतीको कम्सल् सुनिलीयो॥
ढोका भित्र जाउ भनी हुकूम दिया।
जति जन साहेब् थिया ढोका भित्र गया॥१७॥

इस्किन्साहेब् बाहादुर बिदाबादी हुन्छ।
गैरह पल्टन छाति ठोकी रुन्छ॥
भारदार जतिलाइ येस्तो हुकुम भयो।
गाडीका राजालाई कम्सल् गरी लेवो॥१८॥

चार पल्टन् मीली कन्सल गर्न लाग्यो।
चौथा गोर्खालाई आगे लगायो॥
बैरी थीयो थाबलमा तोप चलायो।
चार पाँच भारदारलाइ घाउ जो लगायो॥२५॥

अजीटन जम्दार तहाँ जुझी गयो।
जल्द जल्दी गरी तोप मगायो॥
तोपको गोलाले बैरी हटायो।
पच्चीश् फयेर् तोपले थावल थर्कायो॥२६॥

अब्बर्पहाडको सवाई

नेपालको दसथर मझिया चैनपुर खरिपाटी गाउँका निवासी धनवीर भँडारी—ले सन् १८९४ (आश्विन १९५१ वि० सं०)—मा 'अब्बर्पहाडको सवाई' र सन् १८९७ तिर 'भैचालाको सवाई' (पहिलो भाग) रचेका छन्।

सन् १८९३-९४ मा ईष्ट इण्डिया कम्पनीले हालमा अरुणाचल प्रदेशभित्र पर्ने अब्बर पहाडका आदिवासी आबर (अब्बर)—हरूमाथि आक्रमण गरेको थियो। यस बेला धनवीर भँडारी ईष्ट इण्डिया कम्पनीको चवालीसौं गोर्खा पल्टनमा सिपाही थिए। शिलाडको छाउनीमा बसेर उनले यसै लडाईको वर्णन यस 'अब्बर्पहाडको सवाई'—मा गरेका छन्। गोर्खा फौजका सिपाहीहरूका साथसाथै ती अब्बरहरूले यस लडाईमा दर्शाएका वीरता तथा युद्ध-कौशल आदिको विवरण सवाईमा खूबै रोचक ढङ्गले गरिएको पाइन्छ। यसमा १२६ श्लोकहरू छन्। उदाहरणार्थ केही श्लोकहरू —

तीरान्नब्वे दिसम्बर् उनन्तीस तारिख्।
शुक्रबार्क दिनमाहाँ छाड्नु पस्यो बारिक्॥
हुकुम टुलो सर्कारको माहारानी धन्ने।
यस्तो मर्जी हुनगयो शिलाड् भयो शून्ने॥१९॥

बीकुलको सोर सुनी सबै सामेल् हुन्छन्।
घरमा छोरा छोरी बालबच्चा रुन्छन्॥
धावामा जानू भन्दा पल्टन् सारा खुश छ।
बालबच्चा रूँदा भने चित्त पनि दुख्छ॥२०॥

कसो गरि छाडि जानु मायाको तानू।
सर्कारका हुकुम् भयो परीगयो जानू॥
बालबच्चा घरमाहाँ छाडी राखे एकलै।
बाटा हुँदो दोशतीहरू रूँदै हिड्छन् बेग्लै॥२१॥

डाम्बुको बस्ती थीयो ताहाँ देखी माथी।
पोलिदीयो अब्बरले उसै दिन राती॥
धुवाँको मुशलो लाग्यो आकाश तीर चलन
उड्न लागे फिलुङ्गा बस्ती लाग्यो बल्ल ॥५४॥

पल्टन् सब फर्कि आया बडा अब्बर हेरी।
मिल्याको वस्ती उठि घेरा दीयो फेरी॥
पर्वतले घेस्याको दमरू वस्ती जिल्ला।
एकै दिनमा भेटिन्छन् चार्चार्वटा किल्ला॥९४॥

भैंचालाको सवाई (पहिलो भाग)

शिलाडमा १२ जून १८९७ मा आएको भूकम्पमाथि उनै धनवीर भँडारीले यो सवाई लेखेका हुन्। यस भूकम्पले त्यहाँ कस्तो कस्तो विध्वंशता ल्यायो, कतिसम्म हाहाकार मचायो आदि विषयहरूलाई यस सवाईमा सक्दो मार्मिक ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने काम गरिएको छ।

कोही भया घाईते हात पाउ टुटे।
कतिका उसै बेला प्राण समेत छुटे॥
अफिस बंगला कहीं केही रहेन।
कति मस्या प्राणीहरू संख्या भयेन॥२७॥

बन्द भये बाटाघाटा बन्द भये खोला।
आतस् पस्यो दुनियालाई अब कसो होला॥
गोरा भन्नु साहेब काला भन्नु बाबू।
पृथिवी भत्कँदा सबै भया काबू॥३०॥